

УДК 94(470+571)„1914/1919”-054.65

О.Є. Дмитрієва

СТАНОВИЩЕ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ЧЕХІВ ТА СЛОВАКІВ У РОСІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття розповідає про становище військовополонених чехів та словаків у російському полоні у роки Першої світової війни: розміщення, забезпечення продовольством та обмундируванням, використання праці у народному господарстві, організацію медичної допомоги, підтримку іноземними державами та організаціями, національними і благодійними товариствами, людьми. У цілому, воно відповідало міжнародним конвенціям та „Положенню про військовополонених”.

Ключові слова: держава, політика, становище, допомога.

Статья рассказывает о положении военнопленных чехов и словаков в российском плену в годы Первой мировой войны: расселении, обеспечении продовольствием и обмундированием, использовании труда в народном хозяйстве, организации медицинской помощи, поддержке иностранными государствами и организациями, национальными и благотворительными обществами, людьми. В целом, оно соответствовало международным конвенциям и „Положению о военнопленных”.

Ключевые слова: государство, политика, положение, помощь.

The story tells about location of Slovak and Czech prisoners of war in Russian captivity during the First World War. It tells about their location, providing with food and uniform, use of labour in national farm, medical assistance and support of foreign states and organizations, national and charitable funds, people. In general it suits international document of War prisoners.

Key words: state, policy, condition, assistance.

Постановка проблеми. Перша світова війна 1914-1918 рр. відрізнялася небаченим розмахом, великими втратами і призвела до розпаду Німецької, Російської, Османської та Австро-Угорської імперій, на уламках яких відродилися або виникли самостійні держави. Однією з них стала Чехословаччина. Боротьба національної інтелігенції за державність, підтримка цієї боротьби державами Антанти, перш за все Росією, залучення до неї військовополонених чехів та словаків, що знаходилися у російському полоні, зробили можливим відродження у 1918 р. Чехословацької держави.

Військовополонені чехи та словаки опинилися у центрі уваги, не тільки чехословацьких

політиків, але й Російської держави. Національні демократи прагнули, створивши військові формування за участю військовополонених у складі російської армії, заручитися підтримкою Росії у боротьбі з Габсбургами. З відродженням державності ці частини повинні були стати основою армії нової держави [3, с. 574,575,578]. Російська влада (царський, тимчасовий і радянський уряди), виходячи з національних або класових інтересів, хотіли зберегти імідж держави - захисниці слов'янства, надати допомогу слов'янським народам імперії у відродженні національних держав, що підсилило б її вплив у Центральній та Східній Європі, а у майбутньому - залучити їх до світової пролетарської революції [13; 8, с. 80]. Все це вплинуло на політику Росії

відносно військовополонених чехів та словаків і представляє безперечний науковий інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Становище полонених привертало увагу суспільства та історичної науки. Реальну картину перебування у російському полоні описали у спогадах військовополонені чехи та словаки [5; 6]. Життя полонених, надання їм благодійної допомоги характеризували матеріали державних періодичних видань та національної преси [2; 25-28; 37; 34; 36]. Діяльність національних організацій серед полонених представляли публікації чеських товариств [19; 29]. Різні аспекти становища військовополонених чехів та словаків у російському полоні у 1914-1918 рр. розглядали радянські, російські та чехословацькі історики [17; 18; 4; 7; 21; 22; 24; 20; 33; 9]. На сьогодні не існує роботи, яка б висвітлювала становище військовополонених чехів та словаків, узагальнивши всі його аспекти.

Все це визначило актуальність запропонованої теми і тому метою статті є глибокий комплексний розгляд перебування військовополонених чехів та словаків у роки Першої світової війни на території Російської держави.

Виклад основного матеріалу. З початком військової дії у серпні 1914 р. та бойовими успіхами російської армії у полон потрапила велика кількість полонених. Солдати австро-угорської армії (слов'яни за національністю) цілими полками переходили на сторону Росії, не бажаючи воювати проти неї [9, с. 17]. У роки війни у російському полоні знаходилося близько 830 тисяч слов'ян, що складало близько 47% загальної чисельності військовополонених ворожих армій [7, с. 140-141]. З них близько 250 тисяч чоловік були чехами та словаками [23, с. 179].

Становище чехів та словаків у полоні визначалося Женевською 1906 та Гаазькою 1907 рр. конвенціями, „Положенням про військовополонених”, прийнятим 7 жовтня 1914 р., розпорядженнями імператора і постановами уряду. Відповідальність за полонених поклали на військове міністерство. Йому усіяко сприяла цивільна влада. Опікало їх Російське товариство Червоного Хреста. Згідно документам, військовополонені утримувалися як солдати військових частин, при яких перебували; їх слід було розміщати окремо від німців і угорців у місцях постійного розквартирування, лікувальних закладах, при перевезенні і на роботах; надавати їм кращі приміщення, забезпечувати кращим одягом та їжею, застосовувати до них м'якший режим, звільняти від робіт, а при бажанні працювати - призначати на легкі

роботи за фахом [1, с. 346-347; 12; 30]. Але на практиці часто виявлялося інакше.

У світлі сприятливої політики Російської держави відносно слов'ян та надання їм пільг, полонених після полонення розподіляли за національностями і направляли до військових округів. Чехів та словаків розселили, у основному, у межах Київського, Казанського і Московського військових округів [35, с. 3488]. Проте місць розміщення тільки зі слов'янськими або тільки з німецькими військовополоненими у Росії створено не було. У округах, залежно від їхнього місцезнаходження, переважали представники тієї або іншої національності (слов'яни або німці). Серйозну проблему при розквартируванні полонених представляло їхнє розміщення у місцевостях з несприятливим кліматом. Суворі російські морози лякали військовополонених. Вони не були пристосовані також до жаркого клімату Туркестану [5, с. 51,54; 6, с. 56,203].

Військовополонених чехів та словаків розселили у казармах російських частин, що пішли на фронт, пристосованих для мешкання нежилых будівлях, напівземлянках, бараках, з літа 1915 р. у зв'язку з нестачею приміщень - у концентраційних таборах [31]. Проте не всі вони були облаштовані належним чином. Якщо у одних таборах були кухні, хлібопекарні, лазні, пральні, лазарети, теплі та освітлені бараки, то у інших - не вистачало умивальників і води, бараки утримувалися брудно та були тісними [7, с. 149; 25, с. 2796; 6, с. 55].

Полонені офіцери чехи та словаки знаходилися у кращих умовах, ніж солдати. Вони розміщувалися окремо від австрійців та німців на приватних квартирах у районах розташування військових частин [1, с. 348]. При приміщеннях розквартирування офіцерів постійно чергували один або два солдати охорони. Для виконання господарських робіт їм виділяли денщиків, найчастіше, солдат тієї ж армії. Один денщик обслуговував трьох-чотирьох офіцерів. Вони мали право здійснювати прогулянки містом під конвоєм беззбройних солдатів [7, с. 151-152]. З 1915 р. розпорядженням військової влади офіцерів перевели на казармове положення. Цей захід приймався російською владою у відповідь на організацію у Німеччині штрафних таборів для російських військовополонених. Вихід до міста дозволявся тільки для відвідин церкви, магазинів, лазні та після спеціального дозволу військового начальства [25, с. 2798].

Безпосередньо пов'язаними з житловою виявилися проблеми забезпечення полонених продуктами харчування та обмундируванням. Норми постачання військовополонених упродовж війни скорочувалися. Добовий раціон полонених рядо-

вого та офіцерського складу практично не відрізнявся. До нього входили хліб, м'ясо, картопля, крупи, макарони, цукор та чай. Військовополонених годували три рази на день. Їхнє харчування у таборах організовувалося таким чином: у кожній роті заводилося власне господарство; їжу готували самі полонені; роздавалася вона у великих мисках на десять чоловік. Далеко не у всіх таборах облаштувалися їдальні, тому часто військовополонені приймали їжу прямо у бараках [7, с. 155].

Офіцери харчувалися на спеціально влаштованих для них кухнях, завідував якими один з них. Продукти купували на міських ринках. У виборі блюд вони не обмежувалися. Виняток становили спиртні напої, вживання яких суворо заборонялося. У середньому стіл обходився у 19-25 крб. на місяць [7, с. 152]. Проте після введення у 1915 р. обмежень пересування і практично повсюдної заборони робити покупки на міських ринках, провізію купували у табірних лавках, ціни у яких були приблизно рівні середнім у даній місцевості [37, с. 3195; 28, с. 964]. Крім того, до таборів для продажу молока, яєць та інших сільськогосподарських продуктів допускали селянок навколишніх сіл (Тоцький табір, Туркестан та ін.) [37, с. 3195]. Полонені офіцери одержували святковий пайок на Різдво, Новий рік та Великдень [4, с. 197].

Оскільки одяг та взуття у більшості військовополонених виявилися зношеними, то допомогу у рішенні проблеми надавала, у першу чергу, держава. Вона забезпечувала полонених чехів та словаків необхідними одягом і взуттям. При полоненні старе, зношене обмундирування, замінювали придатним для носіння. Проте державні видачі білизни та одягу проводилися не регулярно. Військовополоненим довгий час доводилося ходити у одному і тому ж одязі, що сприяло погіршенню санітарної обстановки у таборах та виникненню інфекційних захворювань. У багатьох, особливо великих таборах, для пошиття та ремонту одягу і взуття створювали кравецькі та взуттєві майстерні [28, с. 965, 968]. На роботах необхідним одягом та взуттям полонених забезпечували працедавці на гроші, зароблені військовополоненими, а якщо їх не вистачало - за власний рахунок. Офіцери чехи та словаки одягалися за особисті кошти. Вони носили, головним чином, формений одяг, рідше цивільний, зшитий на замовлення у табірних майстернях [7, с. 153].

Полонені мали право на задоволення своїх духовних потреб. Тому вони регулярно відвідували церкви та богослужіння [28, с. 965]. Померлих військовополонених відспівували ксьондзи, а ховали їх на місцевих кладовищах.

Табірні бібліотеки забезпечували їх світською та релігійною літературою [4, с. 201].

Полонені суворо дотримувалися релігійних свят, особливо Різдва. Під час свят влада та працедавці, як правило, звільняли їх від робіт, видавали грошові аванси. Військовополонені самі накривали святковий стіл, за яким дарували один одному подарунки. Це супроводжувалося читанням листів з батьківщини.

Серйозною проблемою для полонених була організація дозвілля, що супроводжувалася, не дивлячись на заборону, розпиванням спиртних напоїв. Виходом з ситуації, що склалася, стали спортивні ігри: футбол, теніс та ін. Офіцери займалися садівництвом, вивченням російської мови, читанням, кореспонденцією військовополонених і наглядом за роботою солдатів на кухні та у таборі [7, с. 152].

У таборах здійснювалася культурно-масова робота. Полонені читали центральні („Новое время”, „Русское слово” та ін.), місцеві („Приамурские ведомости” та ін.) та національні („Чехословак”, „Чехослован”) видання і книги, надруковані до 1913 р. [4, с. 202; 36; 34]. З військовополонених музикантів створювали оркестри, які користувалися успіхом у глядачів.

У зв'язку з постійними мобілізаціями чоловіків до армії вже восени 1914 р. почала відчуватися нестача робочих рук. Тому Росія, як і інші воюючі держави, використовувала у народному господарстві працю полонених. Не стали виключенням і військовополонені чехи та словаки. Вони працювали у сільському господарстві, на підприємствах, заготівлях, копальнях, земських, міських та фронтових роботах, будівництві (чорноробами, батраками, вантажниками, будівниками), агрономами, лікарями, хіміками та ін. Трудилися полонені у середньому 10,5 годин на день, одержували за свою працю від 2 крб. 60 коп. до 12 крб. на місяць [21, с. 25; 16; 10]. Багато полонених виявилися не пристосованими до фізично важких робіт та праці у несприятливих кліматичних умовах. Мали місце випадки знущань над ними начальників робіт: за невиконання денної норми військовополонених били, вигонили на роботи хворими, скорочували норми постачання і т.ін. [14, арк. 1-2].

Полонені чехи та словаки, ослаблені на фронті, у таборах, на роботах часто хворіли і тому потребували кваліфікованої медичної допомоги. У роки війни у Росії була налагоджена система надання медичної допомоги військовополоненим. Вона полягала у постійному лікарському контролі за станом здоров'я полонених: у тимчасових пунктах розміщення, при розквартируванні у військових округах та прийнятті на роботи. Допомогу у лікуванні

військовополонених надавав полонений медичний персонал [26]. Заразливих та хворих військовополонених направляли до відповідних лікувальних закладів. Оглянутих комісією лікарів полонених, зарахованих до категорії інвалідів, через Петроград, Москву відправляли на батьківщину та обмінювали на російських військовополонених, що знаходилися у таборах Німеччини і Австро-Угорщини. На роботах у разі скарги на стан здоров'я полоненим надавали допомогу земські лікувальні заклади. Не обійшла військовополонених епідемія тифу. Так, у період зими-весни 1915 р. у деяких таборах їм перехворіло до 50% полонених. Хворіли військовополонені і іншими захворюваннями, такими як бронхіт, запалення легенів, дизентерія, туберкульоз та ін. У Сибіру частими були випадки обморожень, у Туркестані - сонячних ударів. Та все ж слід зазначити, що завдяки налагодженій системі надання медичної допомоги полоненим, захворюваність серед них у середньому складала близько 3%, а смертність - близько 2,6% [32, с. 40-41; 7, с. 140-141].

Влада зіткнулася з проблемою взаємовідносин військовополонених з російськими жінками. Полонені розподілялися для робіт, головним чином, до господарств, чоловіки яких пішли на фронт. Втративши чоловіків на війні, багато жінок стали удовами. З ними, як і з молодими дівчатами у військовополонених виникли взаємна симпатія, любов, інтимні відносини. Це призвело до появи незаконнороджених дітей від полонених. Причому число таких дітей постійно зростало. У обставинах, що склалися, у жовтні 1915 р. МВС Росії надало право російським жінкам виходити заміж за австро-угорських військовополонених [22, с. 193]. Черговий пакет пільг для полонених містив правила, затверджені військовим міністерством 30 червня 1917 р. Вони зводилися до наступного: отримання літератури на рідній мові, створення кас взаємодопомоги і т.ін. [15].

Царська влада дозволила чехам і словакам, що проживали у Російській державі, створити військові формування та різні організації, які отримали право відвідувати військовополонених, допомагати їм і піклуватися про них. Восени 1914 р. почалося формування чеської дружини. Служити у ній повинні були чехи та словаки - австрійські піддані, що оселилися у Росії у другій половині XIX ст. [9, с. 15]. Із-за її незначної чисельності, 14 грудня 1914 р. влада дозволила набирати до дружини добровольців з „політично благонадійних” військовополонених у при-

фронтовій смузі, а з березня 1915 р. - словаків. Серед полонених розвернулася активна агітаційна кампанія з набору до дружини. Із агітаторів слід виділити колишнього військовополоненого, чеського письменника Ярослава Гашека. У результаті ряду реорганізацій, у листопаді 1917 р. чеські формування налічували близько 40 тисяч чоловік [9, с. 31].

Чехи та словаки, що жили у Російській державі, створювали суспільні організації „Чеське допоміжне товариство”, „Чеське добродійне і просвітне товариство імені Я.А. Коменського”, „Чеський гурток” та ін. [18, с. 16]. Вони краще, ніж влада, знали потреби земляків, підтримували полонених. Наприклад, дієву допомогу надавав Союз чехословацьких товариств у Росії. За клопотаннями чехословацьких організацій уже з початку 1915 р. чеські та словацькі військовополонені працювали на підприємствах, будівництві і т.ін.; полонених працівників передавали на поруки правління Союзу та надавали право вільного мешкання [29, с. 29-30]. У 1915-1916 рр. у Київському військовому окрузі по неділях для військовополонених чехів працювали курси російської мови, російської історії, географії і літератури, організовувалися екскурсії для відвідин київських святинь, музеїв та інших історичних місць [11]. У регіонах Російської держави функціонували філіали Союзу, які допомагали своїм членам (чехам та словакам) влаштуватися на роботу і т.ін.

Аналогічні завдання вирішувало і Товариство чесько-слов'янського єднання. Канцелярія товариства видавала полоненим документи на право вільного мешкання та вільного пересування м. Києвом, допомагала влаштуватися на роботу [20, с. 50]. За рахунок коштів лікарняної каси товариства забезпечувалося лікування військовополонених та надавалася медична допомога під час хвороби. Тільки у жовтні 1917 р. касою користувалися близько 2 тисяч чоловік [18, с. 105]. У серпні 1917 р. товариство домоглося введення восьмигодинного робочого дня та підвищення заробітної платні полоненим до рівня оплати праці російських робітників на ряді підприємств м. Києва [17, с. 238].

Чеське добродійне і просвітне товариство імені Я.А. Коменського у червні 1917 р. влаштувало на роботу до шкіл на Волині декілька чоловік. Робота дозволила військовополоненим покинути табори та поліпшити своє матеріальне становище. Оскільки зароблених грошей часто не вистачало, вони отримували матеріальну допомогу з фонду товариства [19, с. 269].

Допомагали полоненим створені у Росії у роки війни слов'янські благодійні товариства та опікування. Їхні представники відвідували місця

розміщення військовополонених [14, арк. 3-4]. Полоненим надавалися медичні послуги, проводилося поховання померлих, вчасно доставлялася кореспонденція.

Захищали інтереси військовополонених чехів та словаків, як і полонених інших національностей, іноземні держави та організації. Гуманітарну допомогу надавали Іспанія, США, Швеція та ін. [24, с. 57; 27; 2]. Полоненим передавали гроші, одяг, білизну, продукти харчування, засоби гігієни і т.ін.

Находила допомога так само і від місцевого населення, яке збирало гроші та продукти для військовополонених [21, с. 63-64].

Радикально становище полонених чехів та словаків змінилося з приходом до влади більшовиків. У грудні 1917 р. військовополонених зрівняли у оплаті праці з вільнонайнятими робітниками, ввели для них восьмигодинний робочий день, встановили обов'язковий недільний відпочинок, допомогу у разі інвалідності або хвороби. У березні 1918 р. скасували найменування „військовополонений”, замінивши його терміном „іноземний пролетарій” [18, с. 116]. Після підписання Брестської мирної угоди у березні 1918 р. полонені отримали можливість повернутися додому.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, становище військовополонених чехів та словаків у Росії у роки Першої світової війни, у цілому, відповідало міжнародним конвенціям та „Положенню про військовополонених”. Сприятлива політика влади полегшувала їхнє перебування у полоні. Але для більш повного уявлення про положення військовополонених чехів та словаків у російському полоні у 1914-1918 рр., необхідно продовжити глибоке комплексне вивчення регіональних особливостей перебування, виходячи з національних ознак.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авербах О.И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 г. с Германией, Австро-Венгрией и Турцией / О.И. Авербах. – Вильно: Изд-во книжной торговли Сыркина, 1915. – 700 с.
2. Американская миссия в Ташкенте // Вестник Красного Креста. – 1915. - № 10. – С. 4381.
3. Benes E. Svetova valka a nase revoluce / E. Benes. – Dil. 3. – Praha: «Orbis a «Cin», 1935. – 686 s.
4. Бондаренко Е.Ю. Иностранные военнопленные на Дальнем Востоке России (1914-1956 гг.): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Елена Юрьевна Бондаренко. – Владивосток, 2005. – 431 с.
5. Boucek V. Prosim aby zapisnik byl odevzdan me zene jako pozustalost: z valecnych deniku z let 1914-1920 / V. Boucek. – Praha: MEDARD, 1998. – 197 s.
6. Былые походы. Воспоминания словацких красноармейцев-участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в СССР / [пер. со словац. под общ. ред. В.Д. Карякина]. – М.: Воениздат, 1961. – 255 с.
7. Васильева С.Н. Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны: дис. ... канд. ист. наук. 07.00.02 / Светлана Николаевна Васильева. – Нижневартовск, 1996. – 232 с.
8. Ватлин А.Ю. Международная стратегия большевизма на исходе Первой мировой войны / А.Ю. Ватлин // Вопросы истории. – 2008. - № 3. – С. 72-82.
9. Vesely J. Cesi a slovaci v revolucnim Rusku 1917-1920 / J. Vesely. – Praha: Nakladatelstvi Politicke literatury, 1954. – 236 s.
10. Державний архів Белгородської області. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 260.
11. Державний архів міста Києва. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 10-11.
12. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). - Ф. 102. – Оп. 73. – Спр. 334. – Арк. 1-2,4.
13. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 123. – Спр. 164. – Арк. 4.
14. ДАРФ. - Ф. 102. – Оп. 307. – Спр. 201.
15. ДАРФ. – Ф. 1791. – Оп. 2. – Спр. 560. – Арк. 6-8.
16. Державний архів Харківської області. - Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 67.
17. Клеванский А.Х. Из истории чехословацких политических организаций в России (февраль-октябрь 1917 г.) / А.Х. Клеванский // Ученые записки Института славяноведения АН СССР / [ред. кол.: И.А. Хренов и др.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 26. - С. 226-269.
18. Клеванский А.Х. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. Чехословацкие политические организации и воинские формирования в России. 1914-1921 гг. / А.Х. Клеванский. – М.: Наука, 1965. – 395 с.
19. Короткий звіт про діяльність добровільного і просвітнього товариства імені Яна Амоса Коменського в Києві у період війни 1914-1917 рр. // Хроніка–2000. – 1999. – Вип. 25-26. – Ч. 1. „Україна-Чехія”. – С. 267-271.
20. Кржижек Я. Пенза. Славные боевые традиции чехословацких красноармейцев / Я.

- Кржижек; [пер. с чеш. В. Аверина]. – Пенза: Пензенское книжное издательство, 1958. – 242 с.
21. Крючков И.В. Военнопленные Австро-Венгрии, Германии и Османской империи на территории Ставропольской губернии в годы Первой мировой войны: монография / И.В. Крючков. - Ставрополь: СГПУ, 2006. – 144 с.
  22. Крючков И.В. Военнопленные-поляки на территории Ставропольской губернии в годы Первой мировой войны / И.В. Крючков // Российско-польский альманах. – Ставрополь-Волгоград: Изд-во СГУ, 2008. – Вып. 3. – С. 185-198.
  23. Масарик Т.Г. Мировая революция: Воспоминания / Т.Г. Масарик. – Прага: «Пламя», 1926. – Т. 1. – 232 с.
  24. Медников И.Ю. Испания в годы Первой мировой войны / И.Ю. Медников // Новая и новейшая история. – 2007. - № 4. – С. 51-66.
  25. Осмотр лагерей военнопленных в России // Вестник Красного Креста. – 1916. - № 8. – С. 2795-2801.
  26. Пленные врачи австрийцы // Вестник Красного Креста. – 1915. - № 5. – С. 1857.
  27. Пожертвования американского Красного Креста // Вестник Красного Креста. – 1915. - № 5. – С. 1781.
  28. Положение военнопленных // Вестник Красного Креста. – 1916. - № 3. – С. 963-968.
  29. Революционные стремления чешскославянского народа. (Чешскославянский национальный съезд) / Отделение для России Чешскославянского национального совета. – Петроград: Издание Отделения для России Чешскославянского национального совета, 1917. – 64 с.
  30. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). - Ф. 1396. – Оп. 4. – Спр. 67. – Арк. 288.
  31. РДВІА.. - Ф. 2000. – Оп. 9. – Спр. 25. – Арк. 72.
  32. Россия в мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах) / Отдел военной статистики ЦСУ. – М.: ЦСУ. Отдел военной статистики, 1925. – 103 с.
  33. Savisky I. Osudova setkani: Cesi v Rusku a Rusove v Cechach, 1914-1938 / I. Savisky. – Praha: Academia, 1999. – 271 s.
  34. С июня 1916 г. ... // Cechoslovan. – 1917. – 7 kvetna.
  35. Центральное справочное бюро о военнопленных // Вестник Красного Креста. – 1915. - № 8. – С. 3473-3504.
  36. «Чехословак» для военнопленных // Cechoslovak. – 1916. – 4 ledna.
  37. Шведская делегация в лагерях военнопленных // Вестник Красного Креста. – 1916. - № 9. – С. 3193-3195.